

СИСТЕМА ЗАНЯТЬ В НАВЧАННІ ДОШКІЛЬНИКІВ З РОСІЙСЬКОМОВНИМ ТИПОМ СПІЛКУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЯК ДЕРЖАВНОЇ

Л.І.КАЗАНЦЕВА

Україна, Бердянськ, Бердянський державний педагогічний університет

Інваріантна складова Базового компонента дошкільної освіти вперше в освітній лінії «Мовлення дитини» містить розділ «Українська мова як державна» для дітей, рідна мова яких є однією із регіональних мов України. В опануванні державної української мови дошкільники повинні досягти рівня компетентності, який уможливує їх спілкування засобами української мови в різних життєвих ситуаціях [1].

Метою навчання української мови дітей неукраїнської національності є розвиток культури спілкування у процесі формування всіх компонентів україномовної комунікативної компетенції, яка передбачає формування суто мовних знань на основі порівняння мовних одиниць рідної і нерідної мов та засвоєння інвентарю мовних засобів української мови; мовленнєвих аудіативних, вимовних, орфоепічних, граматичних, лексичних, синтаксичних навичок, їх нормативне використання в усному мовленні. Під час вивчення української мови в центрі уваги знаходиться послідовний розвиток усіх компонентів комунікативної компетенції у процесі оволодіння різноманітними стратегіями говоріння і слухання. Україномовна комунікативна компетенція як одне з ключових новоутворень інтегрує досягнення дітей у фонетичній, лексичній, граматичній, діалоговій (дискурсивній), етнокультурологічній і соціокультурній компетенціях.

Вивчення теоретичних засад і стану практики навчання української мови як державної в ДНЗ національних спільнот засвідчило наявність суперечностей між:

- сучасним станом розвитку філософії освіти, психолінгвістики, комунікативної лінгвістики, психолого-педагогічної науки і нерозробленістю методологічних і методичних засад методики навчання дошкільників національних спільнот української мови як державної з позицій сучасних наукових парадигм;

- необхідністю формування всебічно розвиненої білінгвальної мовленнєвої особистості дошкільника, що належить до етнічних спільнот, яка б віддзеркалювала ментальність свого етносу і мала можливість повноцінно влитися в громадянське українське суспільство через знання культури українського народу і володіння

українською мовою, та реальним рівнем сформованості україномовної компетенції випускників дошкільних навчальних закладів;

- нагальною потребою вдосконалення змісту й технологій навчання української мови дітей етнічних спільнот у дошкільних закладах і відсутністю програмно-методичних матеріалів, які б ураховували соціомовленнєву специфіку регіонів України та особливості мовленнєвого розвитку дітей дошкільного віку під впливом різних лінгвосоціумів.

В результаті вивчення специфіки полікультурного простору і характеру полімовного середовища південно-східного регіону України виявлено і схарактеризовано чинники впливу на розвиток білінгвізму в дошкільників і рівень їх компетенцій у сфері українського мовлення. Виявлено, що стан соціомовленнєвого середовища південно-східного регіону, застосування засобів родинної педагогіки в навчанні української мови, мовна ситуація в дошкільних навчальних закладах регіону, рівень володіння українською мовою вихователями ДНЗ регіону, рівень сформованості лінгвометодичних компетенцій вихователів як чинники розвитку українського мовлення в дітей старшого дошкільного віку південно-східного регіону не відіграють належної ролі.

Ефективність процесу розвитку українського комунікативного мовлення у дітей старшого дошкільного віку в полікультурному мовленнєвому середовищі залежить від того, наскільки у змісті та методиці навчання враховуються відмінність і схожість рідної та української мов, питома вага функціонування української мови в полікультурному соціумі та в сім'ї, наявність зовнішніх (занурення дітей в активне україномовне середовище, наявність мовно-мовленнєвого зразка та ін.) та внутрішніх (бажання вивчати українську мову, інтерес до словникового складу української мови та ін.) стимулів, методичного супроводу навчання дітей української мови з урахуванням різноманітних форм організації україномовної навчально-мовленнєвої діяльності.

Вважаємо, що реальними кроками до поліпшення ситуації з розвитку українського мовлення у дошкільників південно-східного регіону, які мешкають у переважно російськомовному стихійно-нестимульованому середовищі, є оптимізація навчання в умовах дошкільного навчального закладу. Виникла необхідність модернізації організаційно - методичних і технологічних аспектів формування двомовності дошкільників. Передовсім є потреба створення методики інтенсивного навчання української мови, яка б максимально враховувала мовну ситуацію регіону, характер впливів лінгвосоціуму на стихійний мовленнєвий розвиток дошкільників і прийоми

корекції цих впливів, містила найточніші лінгвістичні орієнтири запобігання мовних змішувань на основі міжмовного аналізу мовних систем, враховувала етнічну і культурну гетерогенність середовища. Перевіреною є методика навчання старших дошкільників української мови, яка складається з 4 послідовних етапів: пізнавально-орієнтувального, репродуктивно-мовленнєвого, комунікативно-творчого і оцінно-рефлексивного.

Метою першого – пізнавально–орієнтувального етапу є збагачення уявлень дітей про довкілля, ознайомлення з культурою українців та елементами культури етносів, які мешкають на території південно-східного регіону; формування здатності на елементарному рівні відтворювати уявлення про довкілля, культуру і людей засобами української мови. Вчити сприймати і розуміти розмовне мовлення, нескладні літературні тексти українською мовою, наслідувати окремі слова, словосполучення, фрази. Формувати навички українського мовлення на основі уявлень про відмінності мовних явищ російської та української мов.

Провідними методами навчання української мови і ознайомлення з елементами народознавства є екскурсії-огляди, розповіді вихователя, розглядання предметів, перегляд відеофільмів, читання творів, ігри-інсценування, тобто методи розширення уявлень дошкільників про довкілля, а також мовленнєві вправи і ситуації, дидактичні ігри - методи, які сприяють засвоєнню мовних засобів і формуванню мовленнєвих умінь українською мовою. До найбільш важливих прийомів на пізнавально-орієнтувальному етапі відносяться такі, як демонстрація наочності з називанням українською мовою, опис предметів і явищ, тлумачення понять, уточнення значення слів, цитування художніх творів, запитання, імітації мовних одиниць, лінгвістичні міжмовні зіставлення.

Провідними *формами навчання* на цьому етапі є комплексні та індивідуально-групові заняття з української мови, інтегровані заняття з народознавства та української мови; у повсякденні - читання українських творів, розваги за українськими традиціями.

Мета другого, репродуктивно-мовленнєвого етапу - вчити відтворювати в елементарних висловлюваннях уявлення, які діти отримали з різних джерел. Заохочувати зацікавленість дітей українською літературою, культурою, мистецтвом. Вдосконалювати навички слухання і усвідомленого сприймання художніх текстів і розмовного мовлення. Вправляти у відтворенні мовних одиниць усіх рівнів (від звуків – до монологів), розуміючи їх лінгвістичну специфіку і приналежність до української мови на основі міжмовних порівнянь. Учити імітувати і створювати висловлювання

різного рівня за аналогією з синтаксичними, діалоговими моделями засобами засвоєної лексики.

Домінуючими методами на цьому етапі навчання є мовленнєві ситуації, мовленнєві вправи та дидактичні ігри, слухання та обговорення художніх творів, перекази текстів художніх творів українською мовою, складання текстів-монологів за зразком.

Основними *формами організації* навчально-виховного процесу на репродуктивно-мовленнєвому етапі є комплексні й тематичні мовленнєві заняття з української мови, коригувальні та індивідуально-групові заняття, заняття з народознавства засобами української мови; у повсякденні – театралізована діяльність, розваги.

Третій етап – комунікативно-творчий передбачав вдосконалення і автоматизацію фонетичних, лексичних, морфологічних та синтаксичних навичок дітей у самостійно продукованих висловлюваннях українською мовою в завданнях комунікативного характеру. Зусилля педагога націлювались на розвиток у дітей навичок добирати із арсеналу раніше засвоєних мовних засобів української мови адекватні комунікативним цілям засоби у нових (змінених) навчальних ситуаціях.

Навчати синтезувати мовленнєві навички всіх лінгвістичних рівнів (орфоепічні, лексичні, граматичні) під час створення зв'язного тексту. Приділяти увагу розвитку мовного (українська мова) і міжмовного чуття, стимулювати самокорекції мовлення. З метою ефективної реалізації спілкування вчити створювати висловлювання різних типів і жанрів. Розширювати можливості дітей у слуханні й говорінні українською мовою: переказувати побачене або почуте, висловлювати своє ставлення, переживання, оцінювати події і персонажів, відтворювати зміст творів у драматизаціях та інсценуваннях.

Вдосконалювати монологічні і діалогічні навички: вступати і підтримувати змістовий і конструктивний діалог, дотримуватися правил культури спілкування, використовувати широкий репертуар вербальних і невербальних засобів спілкування; складати монологи різних видів – сюжетні, описові, із власного та колективного досвіду, творчі, розповіді-роздуми українською мовою.

Провідні методи комунікативно-творчого етапу - ігрові умовно-комунікативні ситуації, комунікативно-мовленнєві ігри, бесіди, розмови за змістом творів, на морально-етичні теми; ігри-драматизації; складання діалогічних та монологічних дискурсів. Вони спрямовувалися на формування комунікативних умінь створювати

висловлювання різних типів і жанрів мовлення у різних ситуаціях спілкування, на розвиток умінь творчо добирати різноманітні комунікативно доцільні мовні засоби, вступати в діалог і полілог.

Формами організації діяльності дошкільників на комунікативно-творчому етапі засвоєння української мови стали комплексні і тематичні мовленнєві заняття з української мови, коригувальні та індивідуально-групові заняття, а також заняття українською мовою з різних розділів програми; в повсякденні – українські народні ігри, свята та розваги.

Четвертий етап навчання української мови – оцінно-рефлексивний має на меті формування в дітей вміння оцінювати й контролювати власне мовлення та мовлення своїх товаришів на основі міжмовного чуття.

Методи формування оцінно-контрольних умінь - дидактичні ігри і вправи оцінно-контрольної спрямованості, комунікативно-мовленнєві ситуації, творчі і рольові ігри, ситуації-змагання, під час виконання яких у дітей виробляються «актуально усвідомлені» дії контролю, формуються механізми оцінки і самооцінки українського мовлення.

Методика інтенсивного навчання російськомовних дошкільників української мови передбачає продуману систему занять, різні види яких посідають пріоритетні позиції на послідовних етапах навчання. Означену систему складають комплексні, тематичні, індивідуально-групові, коригувальні мовленнєві заняття з української мови, інтегровані заняття з народознавства та української мови, заняття з народознавства та інших розділів програми засобами української мови, дозвіллеві заходи в повсякденні.

Провідні позиції посідають комплексні мовленнєві заняття, які застосовуються на всіх етапах навчання. До них висуваються такі вимоги:

1. *Взаємозв'язок навчальної, розвивальної і виховної цілей.* Вихователь забезпечує не лише накопичення дітьми знань, умінь і навичок, а й розвиває їхній розумовий потенціал, забезпечує поступальний розвиток всіх сфер особистості - пізнавальної, емоційно-мотиваційної, волевої, впливає на виховання позитивних особистісних рис. Засвоєння української мови на культурологічній основі вимагає вирішення спеціальних розвивальних й виховних завдань - розвивати потребу вивчати і знати державну мову, знати і поважати культурні традиції українського народу, виховувати любов до українського слова.

2. *Мотивація навчання.* Позитивні мотиви забезпечують ефективний навчальний процес. Бажання та інтерес досягаються включенням ігрових прийомів навчання;

цікавим пізнавальним матеріалом; постановкою пошукових задач на активізацію мисленнєвої діяльності дітей; позитивними емоціями, естетичними відчуттями і моральним задоволенням від досягнутих результатів. Навчання на комунікативній основі потребує застосування спеціальних стимулів для мотивації бажання вступати в діалог, виконувати різного змісту і складності завдання українською мовою.

3. *Комунікативна спрямованість заняття.* Основна мета навчання української мови – розвиток комунікативного мовлення, - диктує мету і тактику кожного заняття – максимально забезпечити розвиток мовних, частково-мовленнєвих умінь, кожне з яких зорієнтоване на формування і розвиток комунікативно-мовленнєвих умінь. Вимога комунікативної спрямованості навчання української мови досягається реалізацією тематико-ситуативного підходу до визначення змісту освіти, у відповідності до якого вміння і навички говоріння і слухання, навички з фонетики, лексики, граматики і зв'язного мовлення формуються на тематично спорідненому матеріалі. Такий підхід створює надійне комунікативно зорієнтоване, мотиваційне, змістове, контекстуально-ситуативне підґрунтя для розвитку мовленнєвої діяльності дітей, формування комунікативної компетенції і підвищення загальної культури і обізнаності дошкільників.

4. *Комплексний характер навчання.* На кожному занятті комплексно розв'язуються завдання з формування аудіативних навичок, орфоепічних, лексичних, граматичних, навичок діалогічного і монологічного мовлення. Мовленнєві навички набувають життєздатності, коли формуються в комплексі, тільки тоді відбувається мовленнєва діяльність, коли мовець застосовує мовні і мовленнєві навички всіх рівнів водночас.

5. *Тематичний характер заняття.* Зміст кожного заняття диктується темою, у відповідності з якою добирається матеріал для словникової роботи, а це, певною мірою, впливає на визначення завдань і змісту роботи з граматики та звуковимови. Тема заняття програмує зміст і контекст комунікативних ситуацій для формування діалогічних і монологічних навичок. Словом, всі види мовної і мовленнєвої роботи на одному занятті реалізуються на змістовому матеріалі однієї теми і близьких за змістом комунікативних ситуацій. Будь-яка мовленнєва тема містить мінімум ключових слів і словосполучень, що слугує основою для виконання різноманітних репродуктивних і мовленнєвих завдань.

Для відбору тем і ситуацій, які моделюють реальне, повсякденне спілкування, слід виходити з життєвих комунікативних потреб дошкільників.

6. *Текстоорієнтована основа навчання.* Для забезпечення комунікативно-зорієнтованого підходу до навчання мови необхідно спиратися на зв'язний текст – літературне оповідання, казку або розповідь вихователя. Ця вимога до заняття знаходить обґрунтування в наукових положеннях комунікативної лінгвістики про зв'язок мови, мовлення, дискурсу і тексту [2, 3]. Система мови пов'язана з дійсністю через текст, мова функціонує як система через текст. Відомо, що сприймання, усвідомлення і засвоєння мовних засобів краще відбувається в одиницях більш високого порядку, а саме: звуків – у слові, слів – у словосполученнях і реченнях, граматичних форм – у словосполученнях і реченнях, а всіх разом – у тексті, тому що всі вони виявляють свої функціонально-категоріальні ознаки у висловлюванні, в тексті (В.Артемов, Е.Ведель, Е.Пальмер). Не окремі слова або речення, а логічно завершена система тексту викликає емоційні переживання, почуття, роздуми. Навчання другої мови, як усвідомлений процес набуття умінь і навичок, означає навчитися слухати, сприймати, усвідомлювати, висловлювати свої думки, почуття, бажання тощо. Отже, комплексне заняття має починатися зі сприймання дітьми тексту, який виступає одним із стимулів позитивної мотивації, а також слугує лінгвістичною основою для побудови вправ, ігор, навчальних ситуацій, врешті, текст є дидактичним засобом формування аудіативних навичок. До навчального тексту, у свою чергу, висуваються вимоги: він повинен мати пізнавальну, культурологічну, морально-етичну цінність; містити емоціогенну інформацію, яка слугує «відправною точкою» для подальшої розмови; містить доступний лінгвістичний матеріал.

8. *Цілеспрямованість і внутрішня логіка заняття* забезпечується взаємопов'язаними навчально-виховними завданнями і використанням педагогічним інструментарієм, які повністю відповідають основній і проміжним цілям навчання. Кожен наступний етап заняття впливає з попереднього, виступає його логічним продовженням і підґрунтям для наступного кроку в поступальній реалізації завдань вищого етапу навчання.

Чіткість і логіка заняття відбивається і в доборі навчальних вправ, ігор, навчально-мовленнєвих ситуацій, які вишиковуються в певну систему з урахуванням зростання ступеня складності і самостійності дошкільників при виконанні завдань.

Комплексне заняття з навчання українського мовлення в старших групах дошкільних закладах з регіональною мовою організації освітнього процесу проводиться двічі на тиждень з кожною підгрупою дітей тривалістю 22 - 25 хвилин.

Структура комплексного заняття:

1. Організаційний момент, вступна бесіда.
2. Читання оповідання, вірша або розповідь вихователя (навчальний текст). Вправи на аудіювання. Бесіда за змістом тексту.
3. Введення слів за темою заняття, які повністю або частково містяться в навчальному тексті. Семантизація. Вправи та ігри на введення лексики на рівні первинного вміння.
4. Робота з формування орфоепічних навичок. Зіставлення, показ і пояснення вимовних відмінностей. Закріплення в домовленісвих (мовних) вправах; чистомовки, римовки, скоромовки, вірші. Активізація навичок в мовленісвих вправах та іграх.
5. Робота з формування граматичної будови мовлення. Виокремлення, зіставлення і пояснення, пов'язані з граматичним явищем. Домовленісві вправи (імітаційні, конструктивні).
6. Автоматизація орфоепічних, лексичних і граматичних навичок у комунікативно-мовленісвих іграх та вправах (підстановчих, трансформаційних).
7. Розвиток діалогічного мовлення. Створення умовно-комунікативних ситуацій для діалогізування за темою та змістом навчального тексту з включенням навичок, які формувалися на попередніх етапах заняття.
8. Розвиток монологічного мовлення. Переказ навчального або художнього тексту, складання оповідань різних видів за зразком, за аналогією, за планом, за моделлю тощо.
9. Емоційне завершення заняття. Підсумок.

Важливі аспекти роботи з навчання старших дошкільників української мови вирішуються на інтегрованих заняттях з народознавства та української мови. Інтегроване заняття синтезує пізнавальну, мовленісву і комунікативно-мовленісву діяльності дошкільників. Змістовно інтегровані заняття спрямовуються на формування уявлень з народознавства засобами української мови і набуття дітьми мовних, мовленісвих і комунікативних умінь і навичок. Тема інтегрованого заняття визначається за пізнавальним (народознавчим) компонентом. Мовленісвий компонент заняття основною метою має уведення в мовлення дітей мовних одиниць української мови (лексем, фразеологізмів, образних зворотів, граматичних і синтаксичних форм) у відповідності до теми заняття. Мовний і комунікативно-мовленісвий компоненти інтегрованого заняття сприяють більш інтенсивному і глибокому зануренню дітей в україномовну мовленісву діяльність, а проведення українською мовою народознавчого компонента сприяє ефективній реалізації відразу кількох педагогічних умов, а саме:

забезпечує україномовне розвивальне мовленнєве середовище і потужний позитивний вплив емоційних стимулів.

Методами і прийомами інтегрованих занять є екскурсії-огляди, розглядання предметів ужиткової культури українців, витворів народного прикладного мистецтва, розповіді вихователя, бесіди, розповіді легенд, казок, слухання віршованих фольклорних творів (пісень, забавлянок, примовок тощо), заучування напам'ять малих фольклорних форм, приказок, прислів'їв, читання художніх творів, мовні і мовленнєві вправи, дидактичні ігри, комунікативні ситуації, складання діалогів і розповідей тощо.

На кожному інтегрованому занятті розв'язуються завдання ознайомлення дітей з українською культурою (мистецтвом, обрядами, традиціями, святами, фольклором), а на народознавчому змістовому матеріалі вирішуються кілька мовленнєвих завдань. Обов'язковими є завдання словникової роботи, тому що нові культурні явища, з якими знайомлять дітей, вимагають лексичної номінації, а отже - семантизації і активізації нового словника; завдання з формування діалогічних або монологічних дискурсів також обов'язкові, оскільки пріоритетна мета – навчити дітей здійснювати елементарне спілкування українською мовою вимагає активної комунікативно-мовленнєвої практики; завдання з фонетики і граматики мають чергуватися.

Інтегровані заняття проводяться щотижня впродовж перших двох етапів навчання.

Починаючи з першого етапу і протягом усього навчання проводяться індивідуально-групові заняття. Вони об'єднують від 1-єї до 6-ти дітей, тривають близько 10 хвилин, відбуваються впродовж дня, у першу або другу половину дня. Метою індивідуально-групових занять є закріплення мовленнєвих умінь і навичок, яких діти набули на попередніх заняттях. Кожна дитина мусить залучатися до індивідуально-групових занять не менше, ніж двічі на тиждень. Основними методами роботи на індивідуально-групових заняттях є мовленнєві вправи, ігри, імітації діалогів, ігрові комунікативні ситуації.

На репродуктивно-мовленнєвому етапі навчання української мови започатковуються тематичні мовленнєві заняття. Вони присвячуються одному з мовних розділів – фонетиці, лексиці або граматиці. На тематичному мовленнєвому занятті закріплюється матеріал, який діти вивчали протягом комплексних занять з однієї теми. На одному занятті після закріплення навички на знайомому матеріалі створювалися умови для її перенесення на інший змістовий матеріал. На ньому закріплюються і забезпечується перенесення від 6 до 10 навичок за допомогою дидактичних вправ та ігрових ситуацій. Тематичні заняття доцільно проводити двічі на місяць.

До тематичних мовленнєвих занять висуваються вимоги в плані організації та проведення, а саме: 1) вони мають суто мовленнєве спрямування; 2) мають безпосередній змістовий і методичний зв'язок з комплексними заняттями; 3) проводяться з високим рівнем інтенсивності мовленнєвої діяльності дітей; 4) здійснюються на засадах мовленнєво-ігрової діяльності.

Враховуючи постійний двомовний вплив на формування мовної особистості дошкільників поза навчальним закладом і в дошкільному закладі, важливе місце мають посісти спеціальні коригувальні заходи, спрямовані на виправлення деформацій україномовлення у вихованців закладів з російською мовою навчання. Аналіз стану навчально-виховної роботи дошкільних закладів засвідчив, що в ньому не передбачено спеціальних коригувальних мовленнєвих занять в режимі освітньої діяльності. Виявлені поодинокі коригувальні прийоми використовуються безсистемно, непослідовно, без узгодження з основними мовленнєвими і українознавчими заняттями.

Коригувальне заняття з української мови – один з елементів лінгводидактичної системи, окрема форма організації навчально-мовленнєвої діяльності, мета якої коригувати та закріплювати навички і уміння комунікативного мовлення засобами української мови. Зауважимо, що в коригувальному занятті відтворюються методологічні засади всієї системи навчання - принципи, умови, завдання, методи, прийоми і дидактичні засоби навчання української мови як державної дітей старшого дошкільного віку.

Коригувальні заняття вводяться з другого етапу навчання. На другому, репродуктивно-мовленнєвому і третьому, комунікативно-творчому етапах коригувальні заняття доцільно проводити двічі на місяць, на четвертому, оцінно-рефлексивному етапі – тричі на місяць. Програмний зміст коригувальних занять визначається тими актуальними завданнями на кожному відрізку навчання, які впливають з результатів моніторингу мовленнєвих і комунікативних досягнень дошкільників. Обов'язковими компонентами коригувальних занять виступають ігри та комунікативні ситуації з розвитку діалогов і комунікативних умінь, а завдання з виправлення фонетичних, лексичних і граматичних навичок плануються у відповідності до виявлених огріхів інтерферуючого походження, типових для більшості дітей групи. Логіко-структурна схема коригувальних занять вибудовується за принципами «від простого – до складного», «від одиничного – до загального», тому доцільно на початку

заняття виправити часткові помилки – лексичні, звуковимовні, морфологічні, словотворні, а потім закріпити їх у синтаксичних формах і зв'язних дискурсах.

Коригувальні заняття не пов'язуються змістовно з певною темою, адже корекційна робота відбувається за наслідками комплексних, тематичних, інтегрованих і народознавчих занять, які були проведені впродовж попередніх тижнів.

З комунікативно-творчого етапу навчання варто запровадити проведення занять з різних розділів програми українською мовою. Першими українською мовою проводити заняття з меншим мовленнєвим навантаженням - з образотворчого мистецтва та музичного виховання, потім - із ознайомлення з природою, а насамкінець – заняття зі значною кількістю спеціальної лексики - з математики, фізичного виховання та інші.

Отже, методика навчання російськомовних дітей старшого дошкільного віку української мови реалізується на послідовних етапах в системі занять різних видів і типів із взаємопов'язаними і взаємодоповнюваними цілями, завданнями та педагогічними засобами.

Література:

1. Базовий компонент дошкільної освіти (нова редакція) / [наук. кер. А.М.Богущ] ; Затверджено наказом МОНмолодьспорт України від 22.05.2012 (№ 615). – К., М.А2012. – 28 с.
2. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики : [навч. посіб.] / Ф. С. Бацевич. – К. : Академія, 2004. – 344 с. – (Альма-матер).
3. Селиванова Е. А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации : монограф. учеб. пособ. / Е. А. Селиванова. – К. : ЦУЛ, Фитосоциоцентр, 2002. – 336 с.